

בחירות 2015

תכנית להפחתת המתח בין דת למדינה בישראל

גלעד מלאך | שוקי פרידמן | ידידיה צ' שטרן | יאיר שלג

המכון הישראלי
לדמוקרטיה

תכנית להפחתת המתח בין דת למדינה בישראל

גלעד מלאך | שוקי פרידמן | ידידיה צ' שטרן | יאיר שלג

המכון הישראלי
לדמוקרטיה

A Plan to Reduce Tension between Religion and State in Israel

Gilad Malach, Shuki Friedman, Yedidia Z. Stern, Yair Sheleg

המכון הישראלי לדמוקרטיה הוא מוסד עצמאי, לא מפלגתי, הממוקם בתפר שבין האקדמיה לפוליטיקה. המכון עוסק בתכנון מדיניות ובעיצוב רפורמות בממשל, במינהל הציבורי ובמוסדות הדמוקרטיה.

בתכניותיו ובמפעליו המכון חותר לחזק את מוסדות הדמוקרטיה המתהווה בישראל ולגבש את ערכיה. בהמשך לעבודת מחקר מעמיקה הוא מגיש המלצות מעשיות לשיפור התפקוד של המשטר במדינת ישראל ולטיפוח חזון ארוך טווח של משטר דמוקרטי יציב, המותאם למבנה, לערכים ולנורמות של החברה הישראלית. המכון שואף לקדם בישראל שיח ציבורי בנושאים שעל סדר היום הלאומי, ליזום רפורמות מבניות, פוליטיות וכלכליות, לשמש גוף מייעץ למקבלי ההחלטות ולקהל הרחב, לספק מידע ולהציג מחקר משווה.

החוקרים במכון הישראלי לדמוקרטיה הם אנשי אקדמיה, והם מובילים פרויקטים במגוון תחומים של החברה והמשטר בישראל. מחלקת ההוצאה לאור של המכון מפיקה, משוקקת ומפיצה את פירות עבודתם.

המכון הישראלי לדמוקרטיה הוא זוכה פרס ישראל לשנת תשס"ט על מפעל חיים – תרומה מיוחדת לחברה ולמדינה.

אין לשכפל, להעתיק, לצלם, להקליט, לתרגם, לאחסן במאגר ידע, לשדר או לקלוט בכל דרך או אמצעי אלקטרוני, אופטי או מכני או אחר – כל חלק שהוא מהחומר בספר זה. שימוש מסחרי מכל סוג שהוא בחומר הכלול בספר זה אסור בהחלט אלא ברשות מפורשת בכתב מהמוציא לאור.

© כל הזכויות שמורות למכון הישראלי לדמוקרטיה (ע"ר), תשע"ה
נדפס בישראל, 2015

המכון הישראלי לדמוקרטיה
רח' פינסקר 4, ת"ד 4702, ירושלים 9104602
טל': 02-5300888
אתר האינטרנט: www.idi.org.il

להזמנת ספרים:

התנות המקוונת: <http://tinyurl.com/idi-store>
דוא"ל: orders@idi.org.il

טל': 02-5300867 ; פקס: 02-5300800, 1-800-20-2222

תוכן העניינים

5	מבוא
9	נישואים וגירושים
11	גיר
14	שבת
16	הרבנות הראשית לישראל
19	תעסוקת חרדים

מבוא

המתח בין הדת והמדינה מלווה את מדינת ישראל מאז הקמתה ואת המפעל הציוני מאז הקונגרס הציוני העולמי הראשון (1897). הוא לא פחת ב־66 השנים שחלפו מאז היווסדה, ודומה שהוא אפילו החריף. המחלוקת מתפרשת על פני הסוגיות המרכזיות הנוגעות ליחסי דת ומדינה, כגון שבת, כשרות, גיור, נישואים וגירושים ומעמדה של הרבנות הראשית ותפקידיה. אורח החיים המתבדל של הציבור החרדי ומערכת היחסים המורכבת שלו עם המדינה מייצרים אזורי חיכוך נוספים, בעלי אופי מיוחד משלהם. בכללם בולטות סוגיות השוויון בנטל, לימודי ליבה, הזרת נשים והשתתפות בכוח העבודה במשק.

האיהסדרה של סוגיות דת ומדינה, או הסדרתן הלעומתית, גורמות נזק מצטבר ומוחשי בארבעה מישורים: (1) במישור החברתי נגרם נזק ליחסים בין קבוצות בציבור היהודי – חרדים, דתיים וחילונים; (2) במישור הפוליטי מתערערת, מעת לעת, יציבותה של המערכת הפוליטית; (3) במישור המשטרי מובאת המחלוקת הרעיונית בענייני דת ומדינה להכרעה בבית המשפט, שבעל כורחו הופך להיות צד במאבק הרעיוני ואשר על כן נפגע מעמדו הציבורי; ו(4) במישור הזהותי גורם הסכסוך בין דת למדינה לרבים מהאזרחים להאמין שיש סתירה בלתי ניתנת ליישוב בין שני חלקי הגדרת הזהות החוקתית של המדינה – "יהודית ודמוקרטית".

אנו סבורים כי המתח בין דת למדינה בישראל הוא תוצאה של חזונות שונים למהות המדינה ולאחריותה. מסמך זה לא יעסוק בחזון, אלא יתמקד בהסדרים החוקיים ובהחלטות הביצועיות שבאמצעותם ניתן להביא לרגיעה ביחסים שבין דת למדינה.

מיד עם קום המדינה נעשו ניסיונות להסדיר את יחסי הדת והמדינה גם באמצעות חוקה, אך הם כשלו ואף הכשילו את כינונה של חוקה. מאז, זה עשרות בשנים, המדינה מתנהלת בצלם של הסדרים שנכללו ב"סטטוס קוו" – הסכם היסטורי בארבע סוגיות חשובות: דיני נישואים וגירושים, שבת, כשרות במוסדות ממלכתיים וקיומם של זרמים דתיים בחינוך הממלכתי. במרוצת השנים הבטיחו הסכמים קואליציוניים את השמירה על הסטטוס קוו

הזה. השותפים בממשלות המתחלפות הצליחו להתחמק מן המאמץ הפוליטי של הסדרת הסוגיות של דת ומדינה ופעלו במרחב הנוחות העמום שיצר אותו סטטוס קוו. אבל המציאות לא המתינה להסדרה פוליטית. למרות ההסכמה הקואליציונית לשמירה על הסטטוס קוו, נמשך גם בכנסת, גם בבית המשפט העליון וגם במציאות בשטח המאבק על אופייה של המדינה ועל נקודת האיזון בין הדת ובין המדינה.

בסוגיות מרכזיות כמו שבת וגיור אין בנמצא כלל הסדרים חוקיים ברורים, והולך ומתהווה בהקשר שלהן כאוס. נקודת האיזון וההסדרה בהן היא אקראית ונתונה להסדרים פוליטיים מקומיים, למאבקי כוח בין זרמים דתיים שונים ובין חילונים ולהתערבות, לעתים בלית ברירה, של בית המשפט העליון. המחוקק, על פי רוב, שותק, אבל גם בתחומים שיש בהם הסדרים פורמליים – כמו נישואים וגיורושים, כשרות והרבנות הראשית לישראל – הקשר בין ההסדר החוקי למציאות רופף. בנושא הכשרות, למשל, אף שהסמכות בחוק למתן תעודות כשרות מוקנית לרבנות הראשית לישראל, היא הפכה לשחקן אחד מני רבים, אפילו לא מרכזי, במתן כשרות. כך קרה גם בנושאים האחרים: בשל חוסר ההתאמה של ההסדרים החוקיים למציאות הישראלית ומשום היותם שנויים במחלוקת, המציאות כרסמה בהם ושינתה אותם עד לבלי הכר.

הכנסת ה־19 (ינואר 2013–דצמבר 2014) הציעה הבטחה גדולה בתחום יחסי דת ומדינה. עוד לפני הבחירות העלו מפלגות מסוימות את הסוגיות של דת ומדינה לסדר היום ואף הביטחו שאם רק יינתן להן המנדט, הן תקדמנה רפורמות משמעותיות בתחום ותעשינה מאמץ להסדרתו. גם לאחר שהוקמה הממשלה, עדיין הייתה התקווה לשיפור גדולה שכן הרכב הממשלה וההשמטה המרעישה של המחויבות לסטטוס קוו מן ההסכם הקואליציוני ניבאו אפשרות לשינוי מהותי, אולי אפילו הסדרה היסטורית, של יחסי דת ומדינה בישראל. ואולם עתה, עם התפרקותה של הממשלה ופיזור הכנסת, אין ספק שהתקווה נכזבה. ההזדמנות להסדרה מוסכמת של יחסי דת ומדינה הוחמצה.

ובכל זאת קודמו בכנסת ה־19 רפורמות אחדות בנושאי דת ומדינה, ובכללן החלטת ממשלה על הקמת בתי דין לגיור על ידי רבני ערים, איסור על רבנים עובדי ציבורי לקבל שכר בגין עריכת חופות וקביעת ייצוג נשי בוועדה למינוי דיינים. ואולם רוב הרפורמות והשינויים המשמעותיים ביותר הוכשלו, ובעיקר –

לא נעשה כל מאמץ של ממש מצד הסיעות החברות בקואליציה להגיע להסדר ממשי של מכלול הסוגיות של דת ומדינה. יתרה מזו, גם בין הסיעות שהרכיבו את הקואליציה הנוחה לכאורה התגלו פערים גדולים בסוגיות דת ומדינה, ולא אחת הקואליציה חישה להתפרק משום כך.

מאמצים רבים ומגוונים נעשו במשך שנים רבות מאוד להסדרת הסוגיות של יחסי דת ומדינה על ידי גורמים מן החברה האזרחית ומן המערכת הפוליטית. ראוייה לציון בהקשר זה אמנת גביון-מדן, שהציעה דרכים להסדרת מכלול הסוגיות העומדות על הפרק מתוך ראייה רחבה של הנושא ובמסגרת הניסיון ליצור נקודת איזון חדשה בין הדת למדינה כך שיישמרו, זה בצד זה, זהותה היהודית של המדינה ואופייה וערכיה הדמוקרטיים. ניסיון חשוב אחר נעשה על ידי המכון הישראלי לדמוקרטיה כאשר הגיש לציבור שורת הסדרים בנושאים מרכזיים שבמחלוקת בין דת ומדינה ולצדם מערך חוקתי הכולל מגילה שלמה של זכויות אדם.

התכנית המוצעת כאן מתבססת על העומק והמטען המצטברים של מחקר ודיון ציבורי בנושאי דת ומדינה. בשונה ממאמצים ומניסיונות אחרים אין אנו מבקשים להציע הסדרה של מכלול יחסי דת ומדינה בישראל. אנו סבורים כי גם להפגת משהו מן המתח ולמציאת פתרון ישים ומקובל לאחזות מן הסוגיות יש ערך רב. על כן כללנו בתכנית שלהלן את הפתרונות שנוסחו בעבר במכון הישראלי לדמוקרטיה ובמסגרות נוספות ואשר נראים לנו המתאימים ביותר בנסיבות הקיימות היום.

דומה כי במערכת הבחירות הנוכחית לא מתקיים, נכון לכתיבת שורות אלו, דיון משמעותי בסוגיות דת ומדינה. תחושתנו היא שרוב המפלגות, גם מי שחרתו על דגלן בעבר קידום רפורמות בנושאי דת ומדינה, מעדיפות לטאטא את הנושאים הללו מתחת לשטיח, לאו דווקא מטעמים ענייניים. אנו סבורים שסופה של טקטיקה זו להתנפץ על קרקע המציאות. במוקדם (מיד לאחר הקמת הממשלה) או במוקדם יותר (במהלך המשא והמתן הקואליציוני) המציאות תחייב את הפוליטיקאים להתייחס לסוגיות של דת ומדינה. לכן ראוי, וגם הגון, שהמפלגות יציגו לבוחרים את עמדתן בסוגיות אלו ואת חזוןן באשר לפתרון הרצוי של כל אחת מהן בפני עצמה ושל הנושא בכללותו.

בגלל נפיצותן של הסוגיות, ומשום שהן נוגעות לשאלות התשתית של זהות ושל זכויות אזרח, אנו גורסים כי יש להגיע להסכמה רחבה בין חלקי הציבור בנושאים אלו, שיהיו שותפות לה גם קבוצות בציבור הישראלי שנציגיהן לא ייכללו בקואליציה הבאה. לפיכך, בשולי הדיון בסוגיות עצמן, אנו סבורים כי על מעצבי המדיניות ומנסחי ההסכם הקואליציוני לתת את הדעת גם על עיצוב מנגנון ההסדרה בסוגיות של דת ומדינה.

בחוברת זו מוצעים פתרונות בחמש הסוגיות העיקריות:

- שבת
- נישואים וגירושים
- גיור
- מעמד הרבנות הראשית
- תעסוקה במגזר החרדי

אנו מאמינים כי הרוב הגדול של הציבור הישראלי יכול להסכים לפתרונות המובאים כאן. מעטים יראו בהצעות של המכון הישראלי לדמוקרטיה ביטוי להסדר הטוב ביותר האפשרי, כיוון שכל אחת ואחד מאתנו מגיע לנושא ממערכת רעיונית מסוימת, נבדלת מזו של זולתו. ואולם ההצעות המובאות כאן מיטיבות את המצב מנקודת הראות המצרפית בלי שמי מאתנו יידרש לוותר על ציפור הנפש הזהותית שלו.

נישואים וגירושים

הבעיות

הדין האישי הנוהג בישראל הוא הדין הדתי. לפיכך יהודים יכולים להינשא ולהתגרש בישראל רק על פי ההלכה הדתית ורק על פי הוראות הרבנות הראשית לישראל ובאמצעות מי שהוסמך על ידה לכך. ואולם מי שאינם מוכרים בישראל כיהודים (ובהם כשליש מיליון עולים מחבר המדינות) ומי שהם פסולי חיתון על פי הדין הדתי (כגון כוהן וגרושה) אינם יכולים להינשא על פי הדין הדתי, ונפגעת זכות היסוד שלהם להקים משפחה.

לא זו אף זו: רבים שכן יכולים להינשא על פי הדין הדתי אינם רוצים בכך מסיבות אידאולוגיות. אחרים, המעוניינים להינשא ברבנות, חוששים מהיום שבו ירצו להתגרש וייתקלו בקשיים הנובעים, בין היתר, מיחס לא שוויוני כלפי נשים בעת הגירושים.

אבל גם בהיעדר הבעיות המעשיות הללו קשה לקבל – מנקודת ראות דמוקרטית-ליברלית – את דבר קיומו של המונופול של הרבנות הראשית, המיישמת את ההלכה הדתית-אורתודוקסית בתחום אישי ואינטימי כמו נישואים וגירושים.

הפתרון

במסגרת המאמץ הכולל לניסוח חוקה לישראל ניסח המכון הישראלי לדמוקרטיה, בהנחיית פרופ' שחר ליפשיץ, את הצעת חוק ברית הזוגיות. על פי המוצע, הבלעדיות של הנישואים והגירושים הדתיים בישראל לא תיפגע, אך זוגות שיבחרו בכך יוכלו למסד את הקשר ביניהם בדרך חוץ-דתית, באמצעות מרשם מיוחד שהמדינה תנהל. כינויו של המרשם – "ברית הזוגיות".

תוכנה של ברית הזוגיות הוא הסכם בין בני הזוג לקיים חיי משפחה. ההצעה מסדירה את כל ההיבטים המינהליים והמהותיים של יצירת הברית בין בני הזוג וכן את כל התנאים וההסדרים הנוגעים להתרת ההתקשרות ביניהם ("התרת הברית"). כל אחד משני בני הזוג רשאי להגיש בקשה להתרת הברית, ובית המשפט יממש את רצונו על פי הכללים הקבועים בהצעה.

הזכויות והחובות של הזוגות שיירשמו במערכת האזרחית האמורה יהיו זהות לחלוטין לאלו של זוגות שנישאו על פי הדין הדתי ברבנות, ובכלל זה החובות ההדדיים, כמו חיובי מזונות, למעט זכות או חובה מכוח הדין הדתי.

ההבדל היחידי בין המערכת האזרחית לבין המערכת הדתית יהיה סמלי בלבד: המקבעים את זוגיותם במסלול האזרחי לא יוגדרו "נישואים". בעניין זה, ובו בלבד, ההצעה מתחשבת ברגישותה של המערכת הדתית, המעניקה את התואר "נישואים" ואת הקדושה המיוחדת לו רק לזוגיות שקודשה בטקס דתי ואשר הוטבע עליה חותם דתי. לוויתור על התווית "נישואים" יש גם יתרון מעשי, באשר הוא מונע צורך בגירושים במסלול דתי במקרה שאחד מבני הזוג שהתקשרו בברית זוגיות ירצה להתיר את הזוגיות ולהינשא באופן דתי לאחר מכן ועם זאת למנוע מהילדים שיוולדו לו לאחר הנישואים הדתיים חשש ממזרות.¹

1 להרחבה ראו חוקה בהסכמה - הצעת המכון הישראלי לדמוקרטיה: החוקים הנלווים - הצעת חוק ברית הזוגיות והצעת חוק השבת (ומועדי ישראל), בהנהגת השופט מאיר שמגר, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2005.

גיור

הבעיות

החוק בישראל מכיר ביהודיותו של אדם אך ורק אם נולד לאם יהודייה או אם עבר תהליך גיור. חוק השבות, אשר מבטיח את זכותם של יהודים לעלות ארצה, מעניק את הזכות לא רק למי שמאפר בישראל כיהודי אלא גם למי שאינם יהודים, אם הם בני משפחה גרעינית של יהודים. בעקבות הסדרים חוקיים אלו חיים היום בישראל כ־350 אלף איש ואישה שעלו ארצה מחבר המדינות אך אינם מוכרים כיהודים על ידי מדינת ישראל.

חלק הארי של בנות ובני קבוצה זו הם "מזרע ישראל", היינו צאצאים של יהודים, רואים בעצמם יהודים, נחשבים יהודים בעיני סביבתם הקרובה ושומרים על מנהגים יהודיים. עם כל זה הם אינם מוכרים כיהודים על ידי המדינה.

בהיעדר המעמד הרשמי של יהודים, אנשים אלו אינם יכולים להינשא בישראל ליהודים, אינם יכולים להיקבר בבית עלמין של יהודים ונאלצים להתמודד עם בעיות אחרות הנובעות ממעמדם האישי ומהשתייכותם הדתית, כגון בנושא של אימוץ ילדים. בכך נפגעים זכויות האדם שלהם וכמובן רגשותיהם.

יתר על כן, רבים מאזרחי ישראל, דתיים ומסורתיים, מייחסים חשיבות לסיווגו של אדם כ"לא יהודי" על פי ההלכה ועל כן חוששים מקשר של נישואים עמם. מבחינתם מדובר בהתבוללות. כיוון שכך הולכת ומתחזקת המוטיבציה לקיים מגילות יוחסין שתבדלנה בין מי שהוא יהודי על פי ההלכה לבין האחרים. התוצאה האפשרית היא פירוד היסטורי בעם שקשה לצפות אם, מתי וכיצד יוכל להתאחות אי פעם.

הפתרון ההגיוני לבעיה זו הוא לאפשר למעוניינים בכך לעבור תהליך גיור שיהיה מוכר על ידי המדינה. בדיקה מעלה כי מספר המתגיירים בישראל נמוך ביותר: ב־20 השנים האחרונות רק 7% מהקבוצה שיש לה פוטנציאל גיור עברה את התהליך בהצלחה. אחת הסיבות לכך היא שכמה מן הדיינים המוסמכים לגייר בישראל מעמידים רף הלכתי גבוה ונוקשה בגלל התפיסה האורתודוקסית המחמירה של ההלכה. בין היתר המועמדים לגיור נדרשים

להתחייב לשמירה מלאה של המצוות, קלה כחמורה. הם גם נדרשים להתחייב לשלוח את ילדיהם למערכות החינוך הדתיות ועוד כהנה וכהנה דרישות מקשות. הדבר מעמיד רבים מן המתגיירים הפוטנציאליים שאינם מתכוונים לשמור על אורח חיים דתי בדילמה – האם לשקר לבית הדין הרבני או שמא לוותר על הגיור? זאת ועוד: בשנים האחרונות התקבלו פסיקות המבטלות בדיעבד את הגיורים, לאחר שהתברר שהמתגיירים לא שמרו את המצוות. הפסיקות הללו מחלישות עוד יותר את המוטיבציה לפנות למסלול הגיור.

הפתרון

בעבר הוצע להפריט את תהליך הגיור כך שכל בית דין שיורכב משלושה רבנים יוכל לגייר והמדינה תיתן תוקף חוקי לפעולתו. לדעתנו לא ראוי להפריט את הגיור כיוון שלמעשה מופרטת בכך גם הסמכות לקבוע מי יקבל אזרחות ישראלית (בהתאם לזכות השמורה לגרים בחוק השבות). מנגד, אין לקבל את המצב הנוכחי שבו הרב הראשי לישראל, הוא לבדו, יכול להנפיק תעודת המרה לדת היהודית.

המכון הישראלי לדמוקרטיה, בשיתוף עם עמותת "עתים", גיבש הצעת חוק לגיור הצועדת בדרך האמצע. על פי ההצעה הזאת, המדינה תתמוך ותכיר אך ורק בגיור ממלכתי (להבדיל מגיור פרטי), אבל בה בעת יתאפשר ריבוי קולות הלכתיים בתוך המסגרת הממלכתית (להבדיל מן המונופול הנוכחי של הרב הראשי). הצעת החוק שלנו קובעת שכל מי שהוא רב עיר, אזור או יישוב המוכר על פי חוק הרבנות הראשית לישראל יהיה מוסמך להקים בית דין לגיור, שגייר את הפונים אליו מכל רחבי הארץ. כמו כן יוסמכו לגייר מי שהוסמכו לכך על ידי מועצת הרבנות הראשית ורק לאחר בחינה בהלכות גיור.

בכך יימסרו מפתחות הגיור למגוון רחב יותר של רבנים, שיוכלו לפסוק בהתאם לפרשנויות ההלכתיות המקובלות עליהם. חשוב להדגיש כי הצעת החוק איננה עוסקת בהיבטים הדתיים של הגיור, אבל היא מאפשרת ריבוי קולות פנים-הלכתיים בתוך המערכת הממלכתית, ובכלל זה גם קולות הלכתיים וידידותיים למתגיירים. ההצעה גם איננה משנה את המעמד הנוכחי של הזרמים הלא-אורתודוקסיים בכל הנוגע לגיור.

בהתאם להצעת החוק, את האישור הסופי לגיור – תעודת הגיור – יוכל לתת רק הממונה מטעם המדינה על תחום הגיור, כדי לשמור על המסגרת הממלכתית. בד בבד, החוק יחייב את הרבנות להכיר בכל תעודת גיור שהתקבלה בתנאים שנקבעו. החוק גם ישלול במפורש אפשרות לביטול גיור בדיעבד פרט למקרים קיצוניים שבהם השתכנע בית הדין שערך את הגיור, לאחר התייעצות עם נשיא בית הדין הרבני הגדול, שהגיור התקבל על בסיס הטעיה או הסתרת מידע מכוונת של המתגייר לפני או בזמן הליך הגיור (ולא אחריו).

ממשלת ישראל קיבלה השנה (תשע"ה, 2014) החלטה דומה, בחלקה, למוצע כאן. ברם החלטת הממשלה איננה מספקת משום ש: (א) היא משמרת את מעמד הרב הראשי כמכריע הסופי; (ב) היא איננה עוסקת בנושא של ביטול גיורים; ו(ג) היא רק החלטת ממשלה ולכן אפשר לבטלה בהחלטת ממשלה אחרת. נדרשת אפוא חקיקה ראשית.²

2 להרחבה ראו ידידיה צ' שטרן, שאול פרבר ואלעד קפלן, הצעה לחוק גיור ממלכתי, הצעה לסדר 7, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה ועמותת עתים, יוני 2014.

שבת

הבעיות

צביונה של השבת הישראלית כיום מנוחה נפגע עמוקות עם התעצמות הנוהג לפתוח אזורי מסחר וחנויות בשבתות – תחילה במרכזים שמחוץ לערים ובהמשך גם בתוך הערים. לייחודה של השבת בישראל יש, כמובן, רקע דתי, אבל חשיבותה חורגת מעבר לכך והיא נשענת על עוד שני אדנים – תרבותי-לאומי וחברתי-כלכלי.

ברמה התרבותית-לאומית השבת היא אחד מסמליה הייחודיים של מדינת ישראל כמדינת הלאום של העם היהודי. יהודים רבים – בישראל ובתפוצות – רואים בצביונה של השבת הישראלית ברשות הרבים את אחד המאפיינים הייחודיים והאהובים עליהם בהווה הישראלית. ידועים דבריו של אחד העם, הוגה דעות ציוני-חילוני מובהק: "יותר משישראל שמרו את השבת שמרה השבת אותם".

ברמה החברתית-כלכלית הפעילות המסחרית המתקיימת כיום בשבת פוגעת בזכויות הסוציאליות של העובדים בשבתות. לא תמיד הם מקבלים יום מנוחה חלופי, ובכל מקרה – עבודתם בשבתות פוגעת באפשרות שלהם לנפוש עם בני משפחתם, השובתים בשבת מעבודה או מלימודים. לכך יש להוסיף כי רבים מן העובדים בשבתות באים מן השכבות החלשות בחברה ולכן מתקשים לסרב לדרישת המעסיק להרחיב את שבוע העבודה שלהם.

רובו בתי העסק הפתוחים בשבת פוגע גם במעמדם התעסוקתי של עובדים יהודים דתיים ומסורתיים, המוצאים את עצמם בעמדת נחיתות מקצועית וכלכלית לעומת עובדים שמוכנים לעבוד בשבת. יצוין בהקשר זה שחוק שעות עבודה ומנוחה אמנם קובע את זכותם של עובדים יהודים לשבות מעבודה בשבת, אבל לעתים קרובות הוא מופר ולא נאכף. כוחות השוק הצליחו בעניין זה להתגבר על שלטון החוק.

הפתרון

בשלה העת לקביעה חוקית שתבצר את אופייה המיוחד של השבת שלא על בסיס דתי. ההתערבות החוקית נדרשת כדי לרסן את כוחות השוק, שהולכים ומטשטשים את אופיו של יום המנוחה.

במסגרת המאמץ הכלול לניסוח חוקה לישראל ניסח המכון הישראלי לדמוקרטיה את "הצעת חוק השבת (ומועדי ישראל)", המבקשת לענות על מכלול הבעיות שהוצגו כאן ולאזן בין הדאגה לצביונה הייחודי של השבת, זכויות העובדים וזכותם של יהודים חילונים לציין את יום המנוחה השבועי על פי הבנתם.

אנו מציעים שבשבת יפתחו מוסדות ואירועים שעיסוקם תרבות, בידור ופנאי, אך ייסגרו הקניונים והחנויות המסחריות האחרות (למעט בתי מסחר חיוניים, שיקבלו היתר מיוחד). התחבורה הציבורית תפעל במתכונת מיוחדת ומוגבלת כך שמצד אחד יישמר הצביון הייחודי של המרחב הציבורי בשבתות ומהצד השני יתאפשר למי שאין בבעלותם כלי רכב פרטי לנוע בשבת בתחבורה ציבורית. כמו כן ייקבע איסור מפורש על כל אפליה של עובד בגין רצונו לשבות בשבת. ביישובים שבהם יש רוב ללא־יהודים ייקבע יום המנוחה לפי ההעדפה של אותו רוב. ההצעה קובעת גם מנגנון מקורי ליישוב סכסוכים בסוגיית השבת במטרה להבטיח שהחוק יישם בהסכמה רחבה.³

3 להצעת החוק המלאה ראו חוקה בהסכמה (לעיל הערה 1), עמ' 30-33.

הרבנות הראשית לישראל

הבעיות

הרבנות הראשית לישראל, במתכונתה הנוכחית, אינה משרתת את המטרה העיקרית שלשמה היא הוקמה. ולא רק זה – הרבנים הראשיים ורוב הרבנים המקומיים נתפסים בציבור כמנהיגים דתיים לא רלוונטיים. לציבור הדתי והחרדי יש רבנים אחרים, והציבור החילוני מנוכר ומנותק כמעט לגמרי מן הממסד הדתי. המפגש היחידי של רוב האזרחים – דתיים וחילונים – עם הממסד הדתי הרשמי קורה כאשר הם נזקקים לשירותי דת, וגם מפגש זה, למרבה הצער, מסתיים לא פעם במפח נפש.

יתרה מזו, רוב אזרחי ישראל אינם מכירים אישית אפילו רב אחד, והמגע היחידי שלהם עם רבנים הוא מגע מקרי או קשור לטקסים דתיים. רובם הגדול כלל אינם יודעים מיהו רב העיר, היישוב או השכונה שבהם הם חיים. הרבנים של הרבנות הראשית פשוט אינם רלוונטיים לחייהם. מי שיכול, ואמור היה, לחבר אותם לזהות היהודית שלהם אינו מקרב אותם לזהות זו. לפעמים הוא אפילו מרחיק אותם ממנה.

הרבנות הראשית, כך מתברר, נכשלת גם בתחום של מתן שירותי דת. רוב הציבור סבור שהיא נותנת שירות לא מספק, לעתים גם נגוע בשחיתות. חלקים לא מבוטלים בציבור היהודי משתדלים אפוא שלא להזדקק לשירותיה של הרבנות הראשית.

הפתרון

"תנועת נאמני תורה ועבודה" בשיתוף עם המכון הישראלי לדמוקרטיה מציעים לבחון את המודל של רבנות ישראלית-דמוקרטית. עיקרו של השינוי הוא בדרך הבחירה של הרבנים, בהיקף האחריות האזורית שתוטל עליהם ובשינוי בהגדרת התפקיד של הרב – מנותן שירותים דתיים למנהיג. אנו מציעים גם לשנות את דרך הבחירה של מועצת הרבנות הראשית והרב הראשי ואת הדרך שבה ניתנים בישראל שירותי הדת לאזרח.

רבנות להמונים איננה יכולה להיות אישית, ולכן, בדרך כלל, היא איננה רלוונטית לאזרח כפרט. רב עיר או רב ראשי יכולים להיות, במקרה הטוב, סמל. רבנות רלוונטית יכולה לצמוח רק בקהילות קטנות יותר; בגרעין מוניציפלי קטן יותר; בשכונות וביישובים קטנים.

מתוך כוונה ליצור חיבור קרוב ורלוונטי בין הרב ובין קהלו מוצע כי שדרת היסוד של הרבנות הראשית תורכב מרבני שכונות ויישובים. רבנים אלו יישאו באחריות למספר תושבים קטן, וכך הם יוכלו להגיע ליותר אנשים באופן בלתי אמצעי ולהצליח "לגעת" בהם באמת. רבנים אלו ישמשו מנהיגים דתיים גם לבאי בית הכנסת, אך בעיקר למי שאינם מבאי בית הכנסת. הם יהיו כתובת זמינה ומידית לכל שאלה או טקס הקשורים למעגל החיים היהודי ומקור לתורה וליהדות בשכונה או ביישוב.

עקרון יסוד דמוקרטי קובע שככל שבסיס הבחירה, כלומר הגוף הבוחר, רחב יותר, כך הבחירה משקפת טוב יותר את רצון הציבור. כך היה מדורי דורות בבחירת הרבנים. הקהל הוא שבחר את רבותיו. רבנים שנבחרו בידי הקהל, וידעו שהקהל עלול להדיח אותם, היו מחויבים לקהילה ולעיריה ומחוברים אליהן. מי שנבחרו היו בדמותה ובצלמה של הקהילה – הקהילה הלמדנית בחרה לה מנהיג למדן; הקהילה החסידית בחרה לה מנהיג חסידי; וכן הלאה. בעת הצורך קהילות אף הפסיקו את כהונתם של רבנים. הרב לא מונה לכל חייו. כך הם הדברים גם בכמה מן הקהילות בישראל היום: רבני הקהילה נבחרים בידי חבריה.

אנו מציעים ליישם את המודל הזה גם ברבנות הראשית ובבחירת הרבנים שמכהנים מטעמה. רבני השכונות (וכאשר הדבר מתאים – רבני יישובים קטנים) לא יוצנחו על קהלם מלמעלה על ידי גורמים פוליטיים, אלא ייבחרו בבחירות ישירות בידי תושבי היישוב או השכונה. הם ייבחרו לקדנציה קצובה של חמש שנים ובסיומה יוכלו להתמודד ולהיבחר שוב, אך דמותם ופועלם יעמדו למבחן הציבור.

ברוב ההיבטים של שירותי הדת – למשל, כשרות, גיור וקבורה – המדיניות נקבעת בידי הרבנים הראשיים ומועצת הרבנות הראשית. כמקובל היום, הם נבחרים בידי גוף קטן פוליטי. התוצאה היא שקורה, לא תמיד, שהרבנים

הראשיים וחברי מועצת הרבנות נבחרים משיקולים פוליטיים וכחלק ממשא ומתן ותן-וקח שאינם קשורים למשימה החשובה של רבנות ישראלית.

לפיכך מוצע שאת המנגנון הקיים יחליף מנגנון דמוקרטי. על פי המנגנון הזה, מועצת הרבנות הראשית והרבנים הראשיים ייבחרו בידי רבני השכונות והיישובים. הגוף הבוחר ימנה יותר מ-1,000 רבנים, שכל אחד מהם ייבחר בעצמו בידי הקהל שאותו הוא עומד לשרת. בהליך כזה ישקף הגוף הבוחר נאמנה את מגוון הדעות בציבור הישראלי. כך תובטח דמוקרטיזציה של שירותי הדת בישראל הן ברמה המקומית הן ברמה הלאומית.

מועצת הרבנות הראשית שתיבחר בידי רבני הקהילות תהיה מועצה מגוונת יותר ותכלול רבנים ומנהיגים דתיים בעלי השקפות דתיות-הלכתיות שונות ומגוונות. היא תייצג את כל מי שיש לו עניין באופיים של שירותי הדת הניתנים ליהודים במדינת ישראל ואת כל מי שהזהות היהודית של מדינת ישראל יקרה ללבו. גם הרב הראשי שייבחר בדרך זו יבטא באישיותו באופן נאמן יותר את זהותם היהודית של אזרחי מדינת ישראל.

תעסוקת חרדים

הבעיות

האוכלוסייה החרדית בישראל – כ־10% מהאוכלוסייה הכללית – צומחת במהירות וכך גם השפעתה על המשק כולו. רוב המשתייכים אליה – כ־56% – נמצאים מתחת לקו העוני, ומחציתם מתחת לגיל 14, ולכן שיתופם ככוח יצרני במשק הישראלי הוא הכרח קיומי. אם הם יוותרו מחוץ למעגל התעסוקה, הם יהיו משקולת כבדה ביותר על הכלכלה. לעומת זאת, אם הם יצטרפו לכוח העבודה, הם יהפכו למנוע צמיחה רב ערך. הכרחי כמובן גם לעשות טיפול רוחבי שיחלץ אותם ממצוקת העוני ויקטין את הפערים החברתיים־כלכליים במדינה.

בשנים האחרונות אנו עדים לשינוי אטי, אך משמעותי, בציבור החרדי. מספר החרדים הלומדים לתואר אקדמי, למשל, צמח במאות אחוזים בעשור האחרון והוא עומד על כ־8,000 איש ואישה שלומדים בימים אלה לקראת תואר. שיעורי התעסוקה בקרב החרדים מצביעים על שיפור של ממש: בשנים 2008–2013 עלה שיעור הגברים המועסקים בקרבם מ־33.5% ל־44.5%, ובקרב הנשים – מ־55% ל־70%. ממשלת ישראל הציבה בשנת 2010 יעד תעסוקה לאוכלוסייה החרדית לשנת 2020 בשיעור של 63%.

תמונת הפריון בתעסוקה מעודדת פחות: בשנים 2003–2012 חלה ירידה בפריון בתעסוקת גברים חרדים מ־77% מההכנסה הממוצעת של גברים יהודים לא־חרדים ל־73%. בקרב הנשים נצפתה ירידה חדה בהרבה: מ־83% מההכנסה הממוצעת של אישה לא־חרדית ל־64%. ישנן שתי סיבות לפריון העבודה הנמוך: השכר השעתי של החרדים עומד על כ־70% מהשכר של הלא־חרדים, והיקף שעות העבודה שלהם הוא רק כ־80% מן הממוצע הכללי.

מדינת ישראל עומדת עכשיו למבחן: האם הנחשונים החרדים, שבדקים בימים אלה את אפשרות ההשתלבות שלהם בשוק העבודה, יצליחו לממש את תקוותיהם? גם אם יועסקו – האם יתאפשר להם לנצל את כישוריהם ולהיות מתוגמלים בהתאם? אם התשובות לשתי השאלות תהיינה חיוביות – שאלת שיעור התעסוקה ושאלת הפריון בתעסוקה – יש סיכוי גבוה שהתהליך

כולו יואץ מאוד. להאצה הזאת יהיו, כאמור, השלכות מקרו־כלכליות חיוביות רחבות היקף. אבל אם היציאה לעבודה לא תלווה ביציאה ממעגל העוני, התהליך החיובי שאנו עדים לו עלול להיעצר ואפילו להתהפך.

הפתרון

בד בבד עם המדיניות הממשלתית הנוכחית המתמקדת בשיעורי התעסוקה של חרדים יש לקדם מדיניות שתוביל לעלייה ברמת ההכנסה ובגיוון של ענפי התעסוקה שבהם הם יועסקו. העלאת פרוץ העבודה היא מהלך מורכב וממושך, והמחיר של עיכוב בו גבוה במונחי כלכלה ורווחה. מצד המסוגלות התעסוקתית התהליך כולל רכישת מיומנויות מקצועיות, ניסיון תעסוקתי וידע על שוק העבודה, וכן חיבור לרשתות חברתיות "פתוחות" (כלומר, גם מחוץ למגזר החרדי). שוקי העבודה אמורים גם הם לעבור שינוי מורכב: ברמה הארגונית נדרשות התאמות לקליטת חרדים, וברמה התודעתית יש לטפח סיפורי הצלחה שיסמנו אופק מבטיח לצעירות ולצעירים חרדים שישאפו להשתלב בתפקידי מפתח ובתעשייה העילית.

השכר של חרדים בוגרי הכשרה מקצועית רצינית ו/או של בעלי השכלה אקדמית גבוה במידה רבה משכרם של חסרי הכשרה או השכלה. הפער הגדול בהכנסות משפיע על תקבולי המס שמועברים למדינה ועל גובה מענק העבודה (מס הכנסה שלילי) הניתן למקבלי שכר נמוך. בכך הופכת ההשקעה בהכשרה איכותית לכדאית ביותר בחישוב של עלות־תועלת, בייחוד בטווח ארוך.

במרץ 2015 תפורסם מטעם המומחים של המכון הישראלי לדמוקרטיה בשיתוף פעולה עם משרדי ממשלה תכנית אב לתעסוקת חרדים בעשור הקרוב. תכנית האב מתמקדת בכניסת חרדים לשוק העבודה ובמעבר לשילוב איכותי שלהם במשק. התכנית מציינת חמישה מנועי צמיחה לשיפור רמת השכר, היקפי המשרה ויכולת הקידום של עובדים חרדים:

(1) תמרוץ מעסיקים לעידוד הביקוש לתעסוקה איכותית.

(2) הכשרה איכותית לשוק העבודה במסגרות אקדמיות.

תכנית להפחתת המתח בין דת למדינה בישראל

(3) תמרוץ מרכזי השמה לאוכלוסייה החרדית למתן שכר גבוה והיקף משרה מלאה.

(4) עידוד מודלים להצלחה באמצעות תכניות מצטיינים.

(5) גיוון תעסוקתי במקצועות נדרשים במשק ובתחומים שהפריון בעבודה בהם גבוה.

בתכנית האב הצפויה מפורטות המלצות לכל אחד ממנועי הצמיחה, בכללן המלצות לשינויים במודל התמריצים הממשלתי ולהקמת מסגרות חדשות לשילוב איכותי של האוכלוסייה החרדית במשק.

ד"ר גלעד מלאך הוא ראש התכנית "החברה החרדית" במכון הישראלי לדמוקרטיה ומרצה למדעי המדינה באוניברסיטת בריאילן. עוסק במדיניות ציבורית בתחום החברה החרדית.

ד"ר שוקי פרידמן הוא מנהל המרכז "לאום, דת ומדינה" במכון הישראלי לדמוקרטיה ומרצה למשפטים במרכז האקדמי פרס. משפטן, חוקר משפט מוסלמי וההיבטים המשפטיים של יחסי דת ומדינה.

פרופ' ידידיה צ' שטרן הוא סגן נשיא למחקר במכון הישראלי לדמוקרטיה ופרופסור למשפטים באוניברסיטת בריאילן. מומחה למשפט ציבורי ומשפט מסחרי.

יאיר שלג הוא ראש התכנית "דת ומדינה" במכון הישראלי לדמוקרטיה. עוסק בחקר הציונות הדתית ובחקר זהותה היהודית של החברה הישראלית.

תכנית בנושא המאבק בשחיתות השלטונית
תכנית בנושא תיקון שיטת הממשל
פרק דמוקרטי: הצעה למצעי המפלגות

עוד בסדרה:

המכון הישראלי לדמוקרטיה (ע"ר)
טל': 02-5300888

www.idi.org.il

המכון הישראלי
לדמוקרטיה